

RAPAICS RAYMUND (1885–1954): A MAGYAR NAPTÁR¹

Digitalizálták a Magyar Tudománytörténeti Intézet munkatársai, Gazda István vezetésével, közreműködött: Vargha Domokosné

Újév napján már mindnyájunk kezében van a naptár, többnyire el is olvastuk. Nem kelt nagyobb érdeklődést, mint más olvasmányunk, elábrándozunk novelláival, mosolygunk – ha mosolygunk – humoros részein, átfutjuk szemléit, némi megilletődéssel az elmúlt év krónikáját, s azután félretesszük, később már csak ritkán van rá szükségünk, a napilap és a rádió minden nap tudunkra adja a naptárból azt, amire szükségünk lehet. Valamikor másként volt. Valamikor a naptár volt a tudományok és az irodalom foglalatja. Újév kezdetén áldozhatunk néhány percet a régi naptáraknak is és felkeresve a magyar naptárt első alakjában, figyelemmel kísérelhetjük útján, miként lett a magyarság közkincsévé.

A honfoglaló magyarságnak nem volt rendszeres időszámítása. Finn-ugor eredetű szórétégünk tanúsága szerint a nomád elődök megkülönböztették az évszakokat, megnevezték az eget, mennyet, Holdat és a csillagokat, a magyarságba olvadó bolgár-török törzsek valószínűleg hoztak magukkal valamit a Nap és a Hold időmérő hatalmából, amelynek ismeretét déli szomszédaiktól szerezték. De nomád életmódjukban nem juthatott komolyabb szerep sem a csillagászati előismereteknek, sem a rendszeres időszámításnak. Ilyesmi csak földművelő népek körében alakulhat ki, ahol a mezőgazdaság évi rendszere szorosan kapcsolódik az égitestek mozgásának megfigyelhető rendszeréhez, s ahol a csillagok éppen ezért királyi, isteni hatalommá nőnek, kormányozzák az egész földi életet, és ahol a királyi udvarokban rendszeresen számolják az évek egymásutánját valamely korszakos kezdettől, mint a zsidók a világ teremtésétől, a rómaiak Róma alapításától, a kereszténység Krisztus születésétől.

A keresztény naptár mögött akkor már nagy múlt volt, amikor a magyarság megkeresztelkedett, s kezdett megismerkedni a rendszeres időszámítással és csillagászati alapjaival. A nyugat-ázsiai holdszámítás már régen elvegyült az egyiptomi napévszámítással, sőt már egész évezred telt azóta is, hogy a hónapos és az évi napszámításban mutatkozó ellentétet nyugvópontra juttatta Rómában az egyiptomi Szoszigenész kidolgozása alapján Julius Caesar Kr. e. 45-ben kiadott rendelete, amelynek alapján az egész középkorban használt naptárt juliánus naptárnak nevezzük.

A juliánus naptár azonban csak a kerete a keresztény naptárnak; azzal a tartalommal, amellyel ma is használatos, az egyházi gyakorlat és a középkor naptári tudósai, a computisták töltötték meg. A naptári napok az egyházi gyakorlat révén lettek a szentek emléknapjai, s így névnapok, így lettek ünnepnapokká is. A naptár ókori pogány asztrológiai hagyományai és a fejlődő keresztény naptári elemek kiegyenlítésén a 7. században Isidorus Hispalensis, Sevilla püspöke dolgozott, majd az angolszász Venerabilis Beda fejezte be a munkát a 8. század elején.

¹ Forrás: Rapaiics Raymund: A magyar naptár. = Magyar Szemle 32. köt. 1938. pp. 159–168.

Beda naptára természetesen egyházi naptár. De mindazok a természettudományi ismeretek is helyet kaptak benne, amelyek a csillagászathoz fűződtek idők folyamán. Azt mondhatjuk, hogy Beda naptárában korának minden természettudományi ismerete megtalálható naptári, vagyis asztrológiai rendszerben. Ezt ma tarthatjuk kevésnek vagy babonának, a pogányok, kivált a nomádok rendszertelen sámánizmusához viszonyítva mégis haladás, magasabb lépcső. Ez magyarázza, hogy Bedát később nagy varázslónak tartották, ő volt az Alpoktól északra az első azok közt, akiknek sorát Albertus Magnus, Faust, nálunk pedig Hatvani folytatta. Még a múlt században nálunk is jelent meg naptár, amely Bedát mint a „Bölts Astrologust”, a legtudósabb jövendőmondót és naptártudóst emlegeti.

Beda munkái, köztük naptára, a középkorban az egész római kereszténységhez tartozó Európában elterjedtek, másolataik országról országra, kolostorról kolostorra vándoroltak, ebből merítette naptári és természettudományi ismereteit századokon át a középkor népe. A magyarság is, amelynek körébe természetesen szintén hamar eljutott a bencésekkel Beda munkáinak – mint Zalán Menyhért kimutatta – többféle közép-európai másolata. A Beda rendszerében készült első magyarországi naptárak közül az maradt ránk, amelyet a Borsod megyei Boldva régesrégén elpusztult bencés kolostorában állítottak össze a kolostor misekönyvében, sacramentariumában. Ma a Pray-kódex része.

Pillantsunk bele az első ránk maradt magyar naptárba! Nagyon különbözik mai naptárainktól, avatatlan akkor sem venné semmi hasznát, ha nem latin nyelven írták volna. Úgynevezett öröknaptár, a középkorban mást nem is ismertek. Tulajdonképpen minden rovata számítási képlet, a napok felsorolásától kezdve a legfontosabb változó ünnepig, a húsvétig. Előnye volt, hogy nem évült el, hátránya, hogy csak bonyolult számítással juttatta el tulajdonosát a szükséges alkalmi adatokhoz, hogy a hónap bizonyos napja a hétnek mely napja, hogy a szökő nap milyen eltolódást okoz stb. Bizonyos, hogy nem ún. nagyközönség számára készült, hanem kizárólag írástudóknak, a naptárszámításban járatosoknak, a computistáknak.

A boldvai, valamikor a 13. század legelején készült magyar naptár a Beda-féle naptárrendszernek többi elemét is átvette a középkor természettudományának az asztrológia egységébe foglalt összefoglalását. A hónapok elején két hexameteres sort olvasunk, az első az illető hónap állatjegyének jellemző foglalatja, a második az egyiptomi vagy szerencsétlen napok meghatározása. A hexametereken kívül minden hónap mellett egy-egy egészségügyi előírást olvasunk, amelyek megszabják, mikor lehet húst enni, mikor kell böjtölni, mikor kell fürdeni, eret vágni, s mikor milyen gyógyfüvet tegyünk boritalunkba.

A jövendőmondó tudományokból a boldvai naptár átírója a heti napok születési jóslásait és az élethalál-kereket vette át. Itt azt olvassuk, hogy az embernek 219 csontja, 441 ere van. A születésnap eldönti az ember természetét, mert aki vasárnap születik, nagy lesz és híres; aki hétfőn, erős; aki kedden, szerelmes természetű és kard oltja ki életét. E jóslások alapja a hét napjain uralkodó bolygóisten természete. Ma is közkedvelt babona ez a jóslás, a bolygók latin nevéből planétának nevezik.

A öröknaptáron, a naptári egészségügyi rendszabályokon és a jövendő tudományokon kívül nevezetes része a boldvai naptárnak az ünnepek neveiből készült verses naptár, mint később kezdő szaváról elnevezték, csízió. Ez már nem Beda találmánya, hanem a 12. századé. De ettől kezdve éppúgy elmaradhatatlan része a naptárnak, mint Beda rendszerének elemei. A verses naptár készítője disztichonba szedte az ünnepek, illetve a megfelelő szentek neveinek szótagjait, az ünnep nevének azt a helyet kell elfoglalnia a sorrendben, ahányadikára esik a hónapban. Természetesen csak a fontosabb állandó ünnepek nevei szerepelnek. A verses szükséges teljességet töltő szótagok közbeiktatásával érték el. A verses naptár tulajdonképpen a legjellegzetesebb keresztény középkori naptár. Bár használata nehézkes, megjegyzése nagy emlékezői képességet kíván, egyes országokban keltezésre is használták, így Zsigmond lengyel herceg budai számadáskönyvében, mint Szentpétery Imre közli.

Kérdés mármost, vajon magyarnak mondhatjuk-e ezt az idegenből latin nyelven másolt naptárt? Kétségtelen, hogy a boldvai misekönyv naptára magyar naptár. A kolostori középkor embere nem kereshetett más magyar elemet a naptárban, mint a magyar szentek neveit, s ezeket a maguk helyén találjuk első öröknaptárunkban. Sőt a verses naptár másolóját olyan szokatlan feladat elé állította a kor magyar követelménye, amelynek megoldását a szerzői eredetiség egyik első fecskéjének kell tekintenünk. A verses naptárba bizonyos szabályok szerint kellett beiktatni a magyar szentek nevének egyes szótagjait, s így képviseli a boldvai naptárban április 23-át Al (Adalbert), június 27-ét Ladi (Ladislaus), augusztus 20-át regis (Rex Stephanus) stb.

A humanizmus kora több új követelményt támasztott a középkori naptárral szemben. A humanisták visszanyúltak a naptárkészítés elveihez, s felkutatva a régi eredeti csillagászati munkákat, egyrészt előtérbe állították a naptár asztrológiai elemeit, másrészt maguk is foglalkozni kezdtek csillagászati megfigyelésekkel. A természettudományoknak az az asztrológiai egységes rendszere, amely a kolostori naptárakban elrejtve szunnyadt, most előtört, s lassanként magának foglalta le az egész naptárt. A természettudomány így kezd különválni az egyházi tudománytól, s a világi, a reneszánsz uralkodó így ölt magára mágusi tulajdonságokat, sőt a szentek is ebben a korban több vagy kevesebb mágusi jelleghez jutnak.

A humanista hatások nálunk a 14. században kezdenek mutatkozni, s latin naptárkészítőink egyre jobban követik az új irányt.

E század elején Erdélyi Péter dömés szerzetes foglalkozott a naptárkészítés elméletével, sajnos, munkái elvesztek. A 15. században Magyarország egyik központja lesz az asztrológia munkálkodásának. Magyarországon munkálkodik 4–5 évig a legkiválóbb humanista asztrológus, Müller Johann, aki születési helyéről a kor divatja szerint Regiomontanus néven jegyezte munkáit. A vele foglalkozó dolgozatok főként azt szokták kiemelni, hogy tőlünk távozva, Nürnbergben olyan kiváló csillagászati munkásságot fejtett ki, hogy 1475-ben a pápa meghívta Rómába, s megbízta a naptár reformjával. Minthogy azonban Regiomontanus a következő évben meghalt, anélkül, hogy megbízatását elvégezte volna, fontosabbnak tartjuk itt annak kiemelését, hogy Regiomontanus írta a második nyomtatott naptárt, amelyre még vissza kell térnünk, mert ez volt első nyomtatott naptáraink közvetlen forrása.

A 15. században kezd nálunk egyre nagyobb mértékben mutatkozni a krakkói egyetem hatása, amely – mint látni fogjuk – a 17. századig eltart. Krakkói András, a szepesi prépost jegyzője, vezeti be a sort, akinek csillagászati munkáját napjainkban is őrzi a krakkói egyetemi könyvtár. Regiomontanusszal egy időben jött Magyarországra a krakkói Ilkus Márton, s itt is maradt Mátyás haláláig, akinek udvari asztrológusa volt. Kétségtelen, hogy Ilkus hatása alatt fejlődött nagyra nálunk a csillagjóslás. Magyarországi Bálint, pálosrendi szerzetes 1496 végén Krakkóban nyomatta ki ilyen tárgyú munkáját, amelyből két levélnyi töredék maradt fenn. Munkájában a következő évre különféle csapások elkövetkezését jósolja meg, hogy a budai és a krakkói polgárok épüljenek belőle.

Hogy a képet teljessé tegyük, utalunk Mátyás király és főpapjai, kivált Vitéz János könyvtárára. Ezekben a számos természettudományi munka közt legfontosabbak a csillagászatiak, amelyek akkor mind a csillagjóslást, s így közvetve vagy közvetlenül a naptárt szolgálták. Az ókori tekintély természetesen Ptolemaiosz, mellettük pedig az újak, így Regiomontanus és Tollhopf stb. munkái, valamint a régiek kommentárjai. Ezekben bizonyos mértékig jártasnak lenni akkoriban nemcsak a divat követelte, hanem olyan komoly tudományos meggyőződés is, amelyet mai szóval világnézetnek nevezünk.

A humanizmus másik hatása a nemzeti nyelv előnyomulásában mutatkozott. Láttuk, hogy a kolostori naptár csak a magyar szentek beiktatásával alkalmazkodott a magyarsághoz. A humanisták merész lépéssel és nagy alkotókészséggel megteremtették a magyar nyelvű naptárt. Aki nem él abban a téves hitben, amelyre avatatlan körökben olyan nagy a hajlandóság, hogy a magyarság a nomád korból hozta magával minden kultúrelemét, kalapot

kell emeljen a magyar humanisták magyarosító törekvéseinek kiváló eredményei előtt. Világi dolgokban vajmi keveset kaptak a mi magyar humanistáink a kolostori középkorból, a legtöbb világi fogalomra maguknak kellett szót alkotniok.

Az érdeklődést a világi dolgok, így a természettudományok és kivált a csillagászat iránt már a legelső, iskolai célra készült latin–magyar szójegyzékeinkben megtaláljuk. A Schlägli-szójegyzéknek rendszerbe szedett magyar szavai vannak a legegységibb csillagászati és naptári fogalmakra. Az annus már év, a mensis hó, a septima hét, amelynek napjai ma is használt magyar nevüket hordják, a Sol Nap, Luna Hold, Lucifer (Venus) Fényes csillag, Vesperus Estcsillag, Plaustum Szekércsillag, Arctica Kaszacsillag. Az utóbbi kettő nagyon fontos szerepet játszott a régiek növénytermesztési tudományában, ezért kaptak már ekkor magyar nevet. Arra is felhívta a figyelmet a humanista iskolai szójegyzék, hogy az asztrológus csillagbanező, az eclipsis pedig holdszegés.

A 15. században magyar naptárakat is írtak. Kódexeinkben ebből a korból három magyar öröknaptárt és két verses naptárt ismerünk. Az első magyar öröknaptár a Münchener-kódexben maradt ránk, s eredetije, melynek azonban csak másolatát ismerjük, a naptárhoz rajzolt naptárkerék alapján, 1416 és 35 közt készült. Bizonyos, hogy latinból fordították, de a fordító neve ismeretlen, nem azonos a kései másolóval. A másik magyar nyelvű öröknaptárt az 1489-ban írt Batthyány-misekönyv őrzi. Fánchy Antal jegyző írta Batthyány Boldizsár kőszegi kapitány számára. Ekkor azonban már magyarból lehetett másolni a magyar öröknaptárt. A harmadik magyar öröknaptárt a Winkler-kódexben olvashatjuk, amely 1506-ban készült. Ezek a humanista magyar naptárak sokkal nagyobb magyarságra törekednek, mint korunk. Nemcsak a szentek és az ünnepek neveit magyarosítják meg, hanem a hónapokat is csupán magyar nevükön írják a naptárban, így nem januárt írunk, hanem Boldog Asszony havát, nem februárt, hanem Bőjtelő havát stb. E téren a múlt században visszaestünk.

Legérdekesebb alkotása a humanizmusnak a naptár magyarosítása terén a magyar verses naptár. Ehhez már nem lehetett gyűjteni az élő magyar nyelvből az elemeket, ezt már – hogy mai szóval éljünk – költeni kellett, ha könnyítette is a munkát a latin eredeti, amelyet le kellett fordítani. Melich János megállapítása szerint az első írott magyar verses naptár az Akadémiai-kódexben maradt ránk, s valamikor a 15. század második felében készült. A másik ismert írott magyar verses naptárunkat a Peer-kódex őrizte, később azonban különválasztották a kódex többi részétől. Ez már a 16. század elején készült.

Hogy oldotta meg az első ismert magyar verses naptár készítője a fordítás és verselés követelményeit, elég érdekes kérdés, hogy megítéléséhez itt egymás mellett tüntessük fel a boldvai naptárban ránk maradt latin, s az Akadémiai-kódexben olvasható magyar verses naptár januári sorait.

Cisio Janus Epiph sibi vendicat Oc Feli Marcel
Prisca Fab Ag Vincen Thim Paulus nobile lumen
Kys karachontol kerezth vyz
lwth pal remethe minth nagh dyz
Antaltol fab annos kezben
pal fordola fenesseg(ben)

Verstani tekintetben Szilády Áron és Horváth János foglalkozott a magyar verses naptárral. Megtanulni és fejben tartani nem könnyű, de a középkorban köszörült emlékezet szívesen kevélykedett ilyesmivel.

Sokáig használtak, s még a múlt században is megtaláljuk egyik-másik régimódi naptárunkban.

Az első nyomtatott naptárak még szintén öröknaptárak. Az első nyomtatott naptárak a könyvnyomtatás feltalálójának hazájában, Németországban készültek. A legelső Johannes de

Gamundia (Hans von Schwäbisch-Gmünd) adta ki 1439-ben. Szintén még fatáblákról nyomták a következő nyomtatott naptárt is, Regiomontanus már említett kalendáriumát, amely 1474-ben jelent meg. Kétségtelenül Regiomontanus kalendáriumának hatása alatt születtek meg mindenütt a nemzeti nyelveken az első humanista, vagyis asztrológiai naptárak, amelyek az asztrológiai ismereteket a 16. században széles körben mind ott elterjesztették, ahol betűismerő ember akadt. A 15. században az asztrológia és asztrológiai naptár még fejedelmi udvarok kiváltsága, a nemzeti nyelvű naptár még egyházi jellegű, mint nálunk is az említett három írott magyar nyelvű öröknaptár és a magyar csízió.

Regiomontanus, illetőleg az ő naptára nyomán és nevével jegyzett naptárak készítője, nemcsak a kolostori naptármesterek naptárainak tartalmát vette át, hanem mint igazi humanista visszanyúlt az ókorba is és pogány szerzők munkáiból is merített. Mint kimutatták, a humanista naptárak főként a 4. század közepének latin naptárából dolgoztak át sokat, amelynek versei Philocalus alkotása. Szintén erre a korra vezethetjük vissza azokat a kezdetleges képeket is, amelyek az első nyomtatott öröknaptárakban feltűnnek, s napjainkig hűséges kísérői a hónapoknak.

Magyar nyelven az első nyomtatott naptárt Székely István reformátor készítette és adta ki Krakkóban, ahol az egyetemen még mint ferences szerzetes tanult, valamikor a 16. század 30-as éveiben. Maga elmondja, hogy külföldi példák serkentették erre a munkájára, s hogy idegenből, vagyis németből fordította:

„Mikoron minden nemzetet látnék, hogy az ü nyelvén calendariumot szerezne, kiből esztendőnek innepit meg tudhatná, igen jónak vélem én is, hogy az magyar nyelvre az calendariumot fordítanám.”

Székely kalendáriumát átmenet írott magyar öröknaptáraink és verses naptáraink, s a teljes asztrológiai naptárak közt, amelyek később jelentek meg magyar nyelven is. Azonban mégis van benne már pogány származású elem is, ui. a hónapok napjainak felsorolásán és a verses naptáron kívül mint új naptári rész jelentkezik a hónapok természetét jellemző vers. Pl. január, vagyis Boldogasszony havának verse így hangzik:

Vigan lakik Boldog asszony hava hó pecsenyével,
Vigan tartja az új vendégét az meleg házba.

Nem a teljes humanista asztrológiai naptár az sem, amely 1592-ben Debrecenben jelent meg ismeretlen szerző fordításában. Jelentősége nemcsak krónikájában van, amellyel a barokk kor naptárainak előfutára, hanem címében is rejlik, amely röviden 'Cisio'. Hogy miért éppen 'Cisio', jobban megértjük a szintén 1592-ben Kolozsvárt Heltai Gáspár fordításában és kiadásában megjelent öröknaptár alapján, amely szintén a 'Cisio' címet viseli.² Ez első teljes humanista asztrológiai öröknaptárunk. Hogy mennyire teljes asztrológiai tekintetben, legjobban szemlélteti címe: 'Cisio magyar nyelven és az égh járásának és csillagoknak különb különb természetinek folyásából való practica. Melyből gyermekeknek születéseknek természetek, és az napoknak mivolta meg ismertetnek. Az az magyar planétás könyv'. A hónapok napjainak jegyzéke, a verses naptár itt már csak kis része a könyvnek, a túlnyomó rész a többi, a csillagistenek természetének és természetfeletti hatásának ismertetése, az asztrológia jövendölések stb. A csízió tulajdonképpen a verses naptár, itt azonban már kibővült és átalakult a jelentése, az asztrológiai jövendőmondó naptárt, a planétás naptárt jelenti. A humanizmus így változtatta meg a csízió régi kolostori középkori jelentését, s ilyen jelentésében maradt ránk és lett központja a róla szóló szállóigéknek: Érti a csíziót!

² CISIO magyar nyelven és az égh iarasának és czillagoknak különb különb természetinac folyasából való practica, melyből gyermekekneć születéseknec természetec és az napoknak miuolta meg ismertetnec, az az magyar planétás könyw ... Az könywnyomtato által magyarrá fordítatot és vyiolan ki adatot. Colosvarat 1592 [typ. Heltai].

Hogy ez a szólás ma is él, a csízió-naptár új meg új kiadásai tették lehetővé. A 17. században Lőcsén fordították és nyomták újra magyarul a német eredetiből a csízió-naptárt. A lőcsei csízió-naptár a szerzőt is megnevezi Király Hegyi János személyében, aki természetesen nem más, mint Regiomontanus, németül Königsberger Johann. A lőcsei csíziót szinte szóról szóra újra kiadta 1815-ben Pesten a Landerer-nyomda, s a legújabb csíziók korunk ponyvatermékei. Mennyire ragaszkodtak a csíziók a fordításban az eredetihez, mutatja az említett múlt századi csízió következő mondata:

„Ez tévelygésnek eltávoztatásáért az elmúlt esztendőben a Római Pápa reformálta a régi kalendáriumot.”

A lőcsei és pesti csízió-sorozatnak tehát valamely 1583-ban kiadott német csízió-naptár az eredetije!

Az öröknaptár sorsa a könyvnyomtatással meg volt pecsételve. De a hagyományokhoz ragaszkodó emberi természet nemcsak az asztrológiai humanista öröknaptárt, a csíziót tartotta fenn korunkig, hanem még arra is vállalkozott, hogy a barokk kor kíváncsiához alkalmazza, s így megújítva terjessze a 17. és 18. században. A barokk kor az öröknaptárból gazdasági naptárt csinált. Nálunk Lippai János a megalkotója, s első kiadásában 1662-ben Nagyszombatban jelent meg. Címe: 'Calendarium Oeconomicum Perpetuum, Az az Esztergomi Érsek Urunk ö Nagysága Posoni Gondviselőjének Majorságrul írt Laistroma, minden esztendőre, kibül minden Major Gazda hórul hóra egész Esztendő által mit munkálottasson a Majorság körül, meg tudhattya'. Ez a hónapok szerint szakaszolt gazdaságtan eléggé kedvelt olvasmány lehetett a magyarság körében, mert 1753-ban jelent meg nyomtatásban újra ötödször.

Lippai e kalendáriumának forrásait nem ismerjük. Korszakos munkájáról, a Pozsonyi kertről, kimutattuk, hogy német és itáliai szakmunkák felhasználásával készült önálló szerzői alkotás. Ilyennek látszik gazdasági kalendáriuma is. Mindenesetre a csíziók gazdaságtani szakaszainak színvonalánál sokkal magasabb rendű. Aki meg fogja írni a magyar mezőgazdálkodás tudományának történetét, alaposan kell foglalkoznia ezzel a munkával, bár tény, hogy jelentősége nem mérhető szerzőjének kertészeti munkájához.

Az asztrológiai és gazdasági öröknaptárnak vegyülete és utolsó hajtása a százéves kalendárium, amelynek különösen az időjárás száz évre szóló előre megjövendölése a jellemzője. Az elsőt Knauer apát készítette 1700-ban Németországban. Magyarországon csak német nyelvű kiadást ismerjük 1807-ből. De a százéves időjárás jövendölés sok magyar naptárban megtalálható a múlt század óta.

A naptár virágzása a barokk korban következett el. Ezt nagy változások vezették be. Az első volt az évinaptár megjelenése a könyvpiacra. Az öröknaptár tulajdonképpen sohasem lehetett közhasznú munka, mert a nap helyének megállapítása az évben olyan bonyolult feladat volt, amelyre avatatlan nem vállalkozhatott. A könyvnyomtatás azonban lehetővé tette, hogy minden napra meghatározott, a változó ünnepeket is a naptári napok közt feltüntető, de így csak egy évre érvényes naptárt is kiadhassanak a nyomdák. Az első évi-naptárt 1513-ban nyomták Nürnbergben.

Nyilván az évinaptárak rendszeres megjelenése tette időszerűvé a naptárreformot is. A 16. század második felében a julianus és a tényleges (tropikus) év közt már tíz nap volt a különbség, ezért – mint tudjuk – XIII. Gergely pápa elrendelte, hogy 1582. október 4. után nyomban 15. számíttassék. A reformált naptárt a különböző országok különböző idő múlva fogadták el, Magyarország most üheti az új naptár 350 éves jubileumát, mert Rudolf király 1587 novemberére hívta össze Pozsonyba azt az országgyűlést, amely elfogadta az új naptárt, s 1588 januárjában az 1587. évi 28. törvénycikket kihirdette. A Gergely-naptár bevezetéséről Wodetzky József újította fel a tudnivalókat. Az átmeneti időkben a naptárak mind az ó, mind pedig az új időszámítást felvették, s ezt címükben is kifejezték, azért jelentek meg ekkoriban Ó és új kalendárium címmel.

A természettudomány is nagy átalakuláson ment át ebben a korban. Galilei, Kepler és Newton matematikailag kifejezett, személytelen erőkre vezették vissza a bolygók mozgását, s ezzel a csillagistenek emberies elképzelése hitelét veszítette, megbukott az asztrológiai naptár, az asztrológiai rész rövid prognosztikonná zsugorodott össze. A naptár tartalmában ezután a merkantilizmussal fellendülő gazdasági részek, főként az országos vásárok jegyzéke és a nemzeti öntudat ébredését szolgáló krónika a központ. A barokk naptár tehát a Gergely-naptáron, s a hozzá szorosan kapcsolódó verses naptáron és az eredeti Philocalus-féle havi versektől egyre jobban távolodó havi verseken kívül rendszeresen hozza az egyre jobban időjárási jellegű prognosztikont, a gazdasági tudnivalókat, az országos vásárok jegyzékét, s végül mint olvasmányt, a nemzeti krónikát, amelyhez azonban később tudományos értekezések vagy szépirodalmi cikkek társulnak.

Az első magyar évinaptár Jakobeius Szaniszló [Jakobeius z Kurzelowa, Stanisław] krakkói naptárából Egyeduti Gergely – a nagyszombati érseki udvar gondviselője – fordította az 1571. évre, s Bécsben nyomták. Ettől kezdve állandóan a magyar olvasó asztalára teszik a nyomdák az évinaptárt. A legtöbbet Bécsben, Kolozsvárott, Lőcsén és Nagyszombatban nyomták. A 17. század közepéig többnyire krakkói mester nyomán készült a magyar naptár, amelynek címlapján Jakobeius Szaniszló, Slovacius Péter [Piotr Słowacki (Slovacius)], Fontanus Bálint [Walenty Fontana (Fontanus)], Tenatius János [Jan Tenatius], Krakki Bernhard [Bernat z Krakowa (Bernhard Kracker)], Joannicius Gábel [Gabriel Joannicy (Hanuszek)], Jakobeius Lőrinc [Wawrzyniec Jacobei], Mileius Aleksander, Sdakowzki [írói álnév], Hertzius Pál [Paweł Hercius (Herka)], Bandorkovecs János [Jan Bandorkowicz], Zorawsky Miklós [Mikołaj Zórawski], Tonski János [Jan Toński], Jablonski Miklós [Mikołaj Jabłoński] és Treteri K. Mátyás [Kazimierz Treteri] névvel találkozunk 1657-ig a krakkói naptármesterek közül. Minthogy ebben a korban bontakozik ki a szerzői egyéniség fogalma, a fordító neve gyakran nem is szerepel a naptáron, csak eleinte a 16. század utolsó tizedeiben, s a 17. század első éveiben. A jezsuita hatást mutató naptárak fordítója Egyeduti után főként Péchi Lukács, aki egyébként is élénk fordítói tevékenységet fejtett ki. A református hatást mutató naptárfordítók neve közül egyedül Ujfalvi Imréné ismeretes, aki Debrecenben adott ki naptárt 1599-re; egyébként mint a sárospataki Fabricius Balázs szójegyzékének első kiadója és hányvetett életű, száműzetésben korán elpusztult szenvedélyes egyéniség él az utókor emlékezetében.

A 17. században német naptárszerzők nyomulnak előtérbe, s a század közepétől a 18. századon át a magyar naptárakon kizárólag német mesterek nevei olvashatók, ilyen pl. Hancken Bálint, David Herlicius, Johann Habermann, Puchler Vid, F. Johann Slabius, Andreas Argolus, Leopold és Matthäus Kürner, Christoph Neubarth és Johann Neubarth. A német mester nyomán készült naptárak közt leghíresebb volt ebben a korban a lőcsei kalendárium, amelyből az első David Herlicius, a pomerániai Stargard „asztronómusának” naptára nyomán készült 1626-ra.³ Jellegzetes barokk naptár napokra tagolt verses naptárral, havi verssel, a „sokadalmak” jegyzékével, prognosztikonnal, gazdasági előírásokkal és magyar krónikával. Az utóbbit természetesen magyar szerző készítette, de nevét nem árulta el a kiadó, Brewer Lőrinc nyomdász. A lőcsei naptár elterjedését és hírnevét az biztosította,

³ KALENDARIVM az Christvs wrvnc születése után 1626. Nagy szorgalmatosagal öszve irattatot az Herlicii David d. Stargart városáa pomerani orszag astrononus es medicus által. + (Prognosticon astrologicum, az az az eghi fő czillagoknak forgásabol valo jövendöles ez mostani 1625. esztendöre neminemü törteneendő dolgokrol és az üdöknök változasirol, etc. Nagy szorgalmatosagal meg elsőben irattatot az d. Herlicivs David által, nemetből pedig magyar nyelvre megh fordítatot.) Lőczen, (1625). Brewer.

Későbbi kiadása: D. DAVID Herlicii, stargardi astrononus calendarioma Christus Urunk születése után MDCXXXIX. esztendöre szeptetet és ez magyar országhi s- erdélyi eghez szorgalmatosan alkalmaztatot. + (Prognosticon astrologicum, avagy jövendölés az csillagoknak mutatkozásainak tekinteliseből vétettetött, és ez jelen esztendöre, ugmint Christus Urunk születése után MDCXXXIX. figyelmetesen rendeltetett D. Herlicius David, Pomerániában Stargárban lákoko orvos által.) [Ford.: Serédi János.] Lőczen, [1638]. Brewer Lőrincz.

hogy a magyar nyelven megjelent naptárak közül az egyetlen, amelynek megjelenésére biztosan lehetett számítani minden esztendőben. Más naptáraink ekkor még hol megjelentek, hol elmaradtak.

A lőcsei naptár története vezet a magyar naptárkészítőkhöz. Név szerint csak egyet ismerünk ebben a korban, Fröhlich Dávidot, 1630-tól késmárki rektort, aki az odera-frankfurti egyetemen tanulta a matézist, csillagászatot, történelmet és orvoslást, s munkásságának híre eljutott III. Ferdinánd császár-királyhoz, aki felhatalmazta a császári matematikus cím viselésére. Naptári munkássága igen kiterjedt. Naptárait 1623 és 1646 közt írta latin és német nyelven. Németországban ekkor egyebek közt a boroszlói naptár volt nagyon híres, ezeket a nevezett időszakban Fröhlich készítette. A maga idejében a lőcsei naptárt is Fröhlich naptárából fordították, de jelent meg magyarra fordított naptára másutt is az országban, így Kolozsvárt, Fehérváron, Csepregen, Nagyváradon, Kőszegen.

Legmagasabb színvonalú naptáraink a 17. század közepétől kezdve latin nyelven jelentek meg, s ezek voltak a jezsuiták nagyszombati, kassai és győri kalendáriumai. Jelentőségükkel eddig senki sem foglalkozott, pedig helytelen lenne jelentőségüket alábecsülni csak azért, mert latin nyelven jelentek meg. Sőt, éppen ez a tanultak és felsőbb körök naptárává tette a latin nyelvű jezsuita naptárakat. Ezek is jellegzetes barokk kalendáriumok, de magas színvonalú tudományos értekezéseket találunk bennük akkor is, ha eltekintünk a teológiaiaktól.

Más helyen kifejtettem, milyen magas fokra fejlesztette nálunk a természettudományi irodalmat Szentiványi Márton. A kassai latin jezsuita naptár a 18. század közepén Szentiványi sok gazdasági és természettudományi értekezését hozta évi részletekben. Hogy mást ne említsek, csak arra hívom fel a figyelmet, hogy azokat a növénytanai szenzációkat, amelyekkel most szívesen foglalkoznak napilapjaink, először Szentiványi írta meg nálunk magas színvonalú növénytanában 'Admiranda plantarum' címmel. A jezsuiták alapították meg nálunk az önálló csillagászati megfigyelést, kutatást is, Kéri Ferenc maga készített tükrös távcsövet, Weiss Ferenc pedig 1756-tól 1770-ig rendszeresen közzétette asztronómiai megfigyeléseit. Hová emelkedett ezzel a csízió világából a magyar természetszemlélet!

A 18. század második felében a tudományok kilépnek zárt műhelyeikből, s köznyelven jelennek meg a nagyközönség előtt. A csillagistenek mint jelkép is elavultak, s megbukik a nép körében is a csízió. A közönségnek szakmunkák közvetítik a szakismereteket, s ezzel megbukik a barokk naptár. A magasraívelést a hanyatlás kora követi. Szépirodalmi vagy közgyűlési tartalommal tengődik mint évkönyv, almanach. Fenntartja a hagyomány tisztelete, de már nem éreznők komolyan hiányát, ha nem kopogtatna be vele az újsághordó. Korunk embere nem él a századok távlatában, mint a középkori ember, sőt meghaladta az évek távlatát is, amelyhez eljutott a barokk kor embere, nekünk már nem évi, hanem napi naptárak kellene, mert mi egynapos kérészek vagyunk, világunk órákból és percekből áll, de e percek és órák alatt újra és újra átéljük az egész világegyetemet.